

~~VII - 2 - 241 31~~

№ = 4086

П 1789

С.С.Бобчевъ

С.С.Бобчевъ
Библиотека
Свобода
София

Заченки и творци на правосъзнание

Изъ Годишникъ X, XI и XII на Своб.

София, 1932

Заченки и творци на народното правосъзнание и правознание въ време на османското владичество

(Академическа речъ, произнесена отъ проф. Стефанъ С. Бобчевъ на годишното тържествено събрание на Свободния Университетъ — 1 ноемврий, 1932 год.).

Въ 1876 г., въ навечерието на руско турската, освободителна за насъ, война, двама делегати на българския народъ, г. г. Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ, посетиха европейскитѣ столици съ цель да ходатайстватъ за подкрѣпа на българското дѣло: да се избави България отъ неволи и страдания и да ѝ се даде едно човѣшко автономно управление. Въ тѣзи столици, нѣкъде, като въ Лондонъ, министри и бивши министри, професори, общественици и публицисти, поставяли на нашитѣ делегати въпроси за тогавашното състояние на България подъ турско владичество, и желяели да знаятъ: има ли България приготвени мжже за да заематъ въ една автономна страна служби по администрация, правосъдие, учебно дѣло, финанси и пр. Великиятъ старецъ на Англия, Гладстонъ, даже имъ написалъ писмо, въ което, между другитѣ въпроси, пита буквално следущето:

„Какви сж социалнитѣ и морални сръдства, чрезъ които би могло да се образува и да се поддържа въ България едно автономно и народно правителство, и възможно ли е да се намѣрятъ таквизъ сръдства въ духовенството, земевладѣлцитѣ, въ по-първитѣ и по-заможнитѣ лица, и въ другитѣ слоеве на обществото?“

На този въпросъ нашитѣ делегати, и предъ Гладстона и другаде, сж отговаряли че „въ България не е имало до сега възможность да се образуватъ държавни и политически мжже, но въ нея има духовни лица съ безспорна опитность въ обществения животъ, има учители съ известно образование, има търговци съ известно име, има и земледѣлци, съ по-голъма или по-малка независимостъ или заможность,

1) Марко Балабановъ. Страница отъ политическото ни възраждане.

има най-после и народъ, който, пробуденъ отъ нѣколко години насамъ захваналъ е да се грижи и да прави значителни жертви за възпитанието и учението на младитѣ поколения. Тѣй че, срѣдства и елементи за едно самостоятелно народно управление, може смѣло да се каже, че нѣма да липсватъ.“

По-късно, когато освободителнитѣ войски дойдоха у насъ, и когато страната бѣше окупирана, натоваренитѣ съ уреждане гражданското управление на България поддариха и намѣриха лица, достатъчно опитни и сѣкашъ пригответни за управление, сѣдъ, финанси, съвети — общински или окръжни. Трѣбва да се подчертае, че това обстоителство бѣше една приятна изненада за руситѣ, защото тѣ не очакваха, че може да има у насъ таквизъ сили — млади и стари, подготвени за държавна и обществена служба. А това бѣше фактъ. И тѣ питаха тогазъ, на какво се дължи това обстоителство, при всепознатитѣ неволи, препятствия и несгоди, въ които живѣеше българскиятъ народъ? На що се дължеше тази повишена грамотностъ и вѣщина?

Въ днешната моя речъ, която е единъ съкратенъ откъслекъ отъ глава на „Историята на българското право презъ време на османско владичество, и която, следователно, има една чисто научна задача и целъ, въ тази речъ се отговаря пжтьомъ и косвено и на поставенитѣ по-горе въпроси. Въ това, което следва, се заключава, вѣнъ отъ историко-политическото изложение, и едно обяснение за това, какъ е било възможно да се появятъ у насъ лица компетентни, или поне опитни и сравнително готови да заематъ административни, сѣдебни и други служби, както въ Княжеството, тѣй сѣщо и въ Източна Румелия.

Но нека пристѣпя къмъ изложение на темата, избрана за днешната моя речъ.

* * *

Османската буйна, млада и фанатизигана енергия залѣ внезапно Балканския Полуостровъ въ втората половина на XIV вѣкъ. Тя побѣди. Тя завоюва Византия, Гърция, Сърбия, Босна и Херцеговина, България и Албания. Повикани отъ Византия, въ помощъ противъ вѣншни и вжтрешни врагове, османскитѣ турци, веднага съ сѣжпването си на европейския брѣгъ, още въ Цимга и Калиполь (Чанакъ-кале), 1353 г., усѣтиха, че византийската империя е окончателно разстроена, че полуостровътъ съ славянски и неславянски държави въ него е силно разнебитенъ, че неговото изнемоощяване, разлагане и разпадане сѣ пригответили тѣхното побѣдно дѣло*).

Иречекъ. Ист. болгаръ (од. изд.) 404 и слд.

С. С. Бобчевъ. Османска история (греводъ) 1871 г.

И ако османскитѣ турци побѣдиха въ непродължително време и безъ особни мъжнотии цѣлия Полуостровъ и Византия, това стана не само защото бѣха една мощна, дисциплинирана, млада военна сила, но главно защото имаха да се борятъ съ повалени трупове. Много скоро, много лесно паднаха единъ следъ други крепостнитѣ градове Одринъ (1361), Пловдивъ, Битоля и Щипъ (1381), София (1382), Нишъ, Гърново (1393), Видинъ (1396) и Бѣлградъ (1521).

Късно се опитаха да се сдружатъ за отпоръ и да се бранятъ народитѣ на Полуостровъ. Закъснѣла бѣше необходимата помощъ, която дойде отъ вѣнъ; не помогна голѣмата битка на Плочникъ (1387); закъснѣло бѣше и Косово (1389), дето паднаха сръбскиятъ кралъ Лазаръ и Султанъ Мурадъ Изкочи Баязидъ „Свѣтковицата“ — Илдаржмъ и продължи побѣдоносното дѣло на своитѣ предшественици. Мурадъ II разшири завоеванията отвѣдъ Дунава и въ Албания. Султанъ Мехмедъ II, следъ голѣми приготовления и кръвопролитни и отчаяни битки, презе и Цариградъ (1453) и го направи столица на Османската империя.

България бѣше покорена. Тритѣ нейни кжсове — Гърновско и Видинско царство и черноморското крайбрѣжие (Варненско) се включиха въ Османската държава.

Не всичко, обаче, загина. Не угаснаха самъ-тамъ огнища и останаха свѣтлицы, които мждукаха. Въ жизненитѣ остатъци на българския народъ останаха да блѣщукатъ — и следъ съсипванието — сили, които не се отчаяха за бъдещето на България и цѣли вѣкове се бориха за изгубенитѣ народни политически права и свободи. Едни боляри и воеводи отъ старото царство бѣха се предали следъ силна съпротива съ капитулация и запазваха известна автономия въ владенията, които притежаваха; други станаха войници (войниганъ-аскери) подъ началството на все такива автономни воеводи; нѣкои се потурчиха, за да запазятъ положението си на областни владетели и прониари (спахии). Не малцина, обаче, предпочетоха да идатъ въ гората. . . И тѣ се опитаха и опитваха презъ цѣли десетилѣтия и вѣкове да извикватъ възстания и устройваха малки и голѣми такива въ които гинѣха предъ голѣмитѣ турски пълчища.

Знатни пжтешественици презъ 16 и 17 вѣкове по България констатирватъ здравината на българския елементъ, готовността му да защити съ оржие своитѣ изгубени права и свобода. Изъ България делегати, явни и тайни, посещаватъ чужди дворове въ Австрия, Унгария, Полша, и особно Русия, и молятъ за намѣса противъ турскитѣ насилия и за освобождаване на християнитѣ. Българи католици, останали отъ стари родове: Тодоръ Балина отъ Никополь, кат. архиепископъ Петъръ Богдановъ, Иванъ Лиловъ, учитель

въ Чипровецъ, еп. Илия Мариновъ, архиепископъ Парчевичъ, никоп. кат. еп. Филипъ Станиславовичъ († 1674) и мн. други правили всевъзможни постъпки предъ чуждитѣ дворове и предъ папата за помощъ. Нѣкои отъ тѣхъ приготвляли доста сериозни възстания, които обаче се завършвали най-после несполучливо, въпреки всички усилия. . . ¹⁾

Злочестината не бѣше само въ турското завоевание и политическо робство. Прибави се и духовниятъ яремъ, робството подъ Цариградската, наречена Вселенска патриаршия, подъ Фенеръ. Завоевателятъ на Цариградъ, Мехмедъ II Ел-Фатихъ, вѣроятно безъ да познава напълно разликата въ духовното устройство на правосл. черкови, подведе всички православни християни подъ понятието „рум-милети“ (ромейски или римски народъ), който той бѣше побѣдилъ и го предаде подъ върховното началство и управление на Цариградския патриархъ, като надари последния съ голѣми права и привилегии, не само духовно-черковни, но и народно-граждански. И така българскиятъ народъ се намѣри подъ второ, духовно, владичество. Не може да се каже сигурно кое бѣше по-тежко, по-опасно.

Вѣрно, е че османскиятъ побѣдителъ, особено въ първо време, кля, опожарява, насилничи, потурчва. Вѣрно е, че всѣко възстание на българи се потушваше съ мечъ, кръвъ и жестокость, вѣрно е, обаче, че „амантъ“, — искане на милость — туряше край на враждебноститѣ и известенъ, макаръ и относително, миренъ животъ наставаше. Турчинтъ не посѣгаше нито на вѣрата, нито на черквата, нито на манастиря, нито на книгата, на езика и народността, нито на вътрешния самостоятеленъ битъ на българската челядь, голѣма или малка, — както и на общината, — селска или градска. Еснафътъ сѣщо бѣше запазенъ. А той бѣше крѣпость, въ която се таяха и поддържаха обществени добродетели, народно обичайни ценности, както за другата и манастирътъ, който въ добавкъ криеше богати народни съкровища: вѣра, езикъ, книга. „Плащай си данъка, не дигай глава, бжди спокоенъ, и следъ това — живѣй си мирно и по своему!“, — туй бѣше османскиятъ лозунгъ.

Гръцкиятъ деспотъ (владика) въ България не разбираше отъ аманъ, не се стѣсняваше да посегне на душата на българския народъ, да души неговитѣ народни, здрави чувства, да съкрушава неговитѣ блѣнове, да му налага своя езикъ, своето писмо, да унищожава български ржкописи и книжовни богатства, да налага безмилостни даждия, берии и ангарии, които той събираше съ принуда, съ турски заптиета, толкозъ повече, защото му трѣбваша много пари, за да изплаща отъ своя страна задълженията си къмъ

¹⁾ Вж. подробности у В. Златарски „Нова полит. и социална история на България“. Издан. на Св. Ун-тъ 1921, стр. 30—50.

патрика и за да погасява дълговетъ си, направени буквално за да купи епархийския си столъ.

Може да се каже, че въ оплакванията противъ гръцкитъ владици е имало нѣкои преувеличения; че е имало гръцки владици, които сж се отнасяли сравнително сносно съ българското си паство; че сж май прекалени и въ нѣкои случаи даже невѣрни сведенията за подпалвания и изгаряния на български богослужевни и всѣкакви други ржкописи и книги; но тѣзи малки изключения отъ общото правило не лишаватъ отъ основа протеститѣ противъ гръцкитъ владици.

Отъ гръцка страна по едно време всичко бѣше свѣкшъ насочено да се угаси българската душа, да се затрие българското име, да изчезне българскиятъ народъ. И наистина, имаше единъ моментъ, въ края на XVIII в., когато можеше да се каже: Фенеръ тържествува! Гръцки училища, открити съ съдействието и покровителството на владицитѣ въ В. Търново, Пловдивъ, Варна, Сливенъ, и други епархийски центрове, спомогнаха лека-полека да се изгуби много отъ българщината. Тя се давѣше и чезнѣше въ ромейския кара-казанъ. Добри българи, търговци, предни хора въ градоветъ, не само почнаха да пишатъ по гръцки, защото имъ трѣбваше за търговията, но и да се срамуватъ да се наричатъ българи. Българитѣ се смѣтаха за нѣщо долно, „хориатско“ и „колибарско“; благородно бѣше гръцкото — „евгенисъ“. Гъркътъ и гръкоманинтъ намѣрваха закрила у владиката, властенъ представителъ на православното паство предъ турскитѣ управници: субаши, аяни, паши. Тѣзи гръкомани бѣха хора малодушни, които дирѣха своя поминѣкъ или охолностъ. Но тѣхниятъ примѣръ въ градоветъ бѣше заразителенъ. Селото, здраво, крепко и затворено не се зарази, но нѣкои паланки и нѣкои градове станаха жертва на елинизацията. И никакъ не е чудно дето настана моментъ, когато и пжтешественици и славянски историци и етнологи, когато дирѣха, не намѣрваха българското съществувание на Полуострова. И още по-силно отъ Фенеръ завикаха: Свърши се съ България, съ българския народъ!

А въ действителностъ не бѣше свършено... Бѣха угаснало — и твърде понягнo — малодушието, кекавото безволието. А въ дълбокитѣ пластове на българския народъ, въ дълбокитѣ гънки на неговата душа се пазѣха искри на „любородие...“ Тогазъ излетя внушителенъ гласъ отъ затѣнтени свещени хранилища на българското житие: манастири и черкови „светини на българската древна слава.“ Хилендарскиятъ монахъ призова съ своя боговдѣхновенъ гласъ българския народъ къмъ събуждане. Най-важното е, че той напомни миналото на българския народъ, когато той е ималъ права, права народни, че не единъ нашъ царъ е задавалъ страхъ на могщата Византийска Империя; Си-

меонъ съ своята византийска култура не се е срамилъ отъ българския езикъ, напротивъ, както баща си Бориса, той продължилъ неговата политика и законодателно дѣло и той се гордѣлъ съ българския езикъ и писмо, прогласилъ българска автономна черква съ патриархъ, самъ се нарекълъ български царъ, и се заелъ съ книга да просвѣщава народа си и да извиква ширенето на българската култура не само въ Преславската областъ, но и въ Охридската, дето е ималъ за достоенъ сътрудникъ Климента.

„А ти, о неразумний и юроде — се провиква отецъ Паисий — поради что ся срамишь да ся наричашь българинъ!... Ти българине, не прелщайся, знай свой родъ и языкъ“

Искрата на свещенния огънь за права на езикъ, народностъ и книга бѣше вече хвърлена, и главно отъ тогасъ народното правосъзнание се пробужда. Преписитѣ отъ Паисиевата история се разнесоха надлъжъ и наширь по българската земя, появиха се и други апостоли и носители на идеята за права. Тѣ, тѣзи апостоли, бѣха значителенъ брой. Вънъ отъ учебната култура въ килии и школи, по-късно въ малко-много уредени училища, монаси, свещеници и други обучаваха на българско четмо и писмо.

Елинизацията въ България се видѣ въ криза. Засили се събуждането на народното самосъзнание, предтеча на правосъзнанието и правознанието. Заченкитѣ бѣха сложени. Почна не борба, най-напредъ умѣрена и тиха, после буйна, за духовни народно-черковни права и свободи, — евентуално за сезависима българска иерархия. Борбата се появи почти едновременно въ Македония, северна (придунавска) и южна България.

Български възпитаници отидоха въ грѣцкитѣ училища въ Атина, Андросъ, па и Цариградъ, Споредъ разказитѣ и обясненията, давани отъ тѣхъ по-късно, тѣ никакъ не сж били повлияни въ смисълъ на елинизация. Напротивъ, като слушали разказитѣ на своитѣ учители за славнитѣ потомци на грѣцкия народъ, въ тѣхнитѣ души изниквали копнежи и спомени за домашнитѣ герои отъ старината, за воеводи и архипастири, служили съ самопожертвование на българското дѣло, и много пжти тѣ сж решавали да посветятъ цѣлия си животъ на служене народу и за тази цель тѣ съставлявали, по подобие на грѣцкитѣ „етерии“ свои сдружения и братства, като се клели за постоянно родолюбиво сътрудничество.

Умѣстно е тукъ да се подчертае, че въпреки тежкотията на турското и особено на фенерското владичество, бѣха останали, както се каза, нѣколко крѣпости, въ които се таяха предания и обичаи на старината за български правдини. На първо

мѣсто това бѣше задругата, която, ако и неблагоприятствувана, продължаваше своето самобитно развитие. Обичайното право не бѣше загинало. Ако на държавното право и законодателно творчество на българския народ бѣше сложенъ кръстъ, народното право и творчество не угасна. Въ дълбокитѣ пластове на народа се роди, въ нѣкои отношения даже се засили, народното правно творчество. Обичайнитѣ норми, тъй както си ги бѣше обработила народната маса, се развиваха и прилагаха въ живота. Обичайниятъ Кодексъ се подлага на нѣкои чужди, особено турски и византийско-канонически влияния, но сжществото се запази. Борбата за народно право бѣше мощна. Кърмчаята, Арменопуло и други византийско-канонически сборки не останаха безъ значение за действующето въ градоветѣ семейно право, но тѣ се стжписваха предъ правно-творческата енергия на маситѣ, които уреждаха своитѣ домашни, частно-правни свадни и препирни споредъ стария обичаенъ кодексъ. Негови носители, на това обичайно право, бѣха старейтѣ въ общината, преднитѣ хора и задругитѣ, които бѣха сѣкашъ малки законодателни тѣла.

Редомъ съ задругата и еснафитѣ, търговцитѣ, въ страната и на чужбина, джелепитѣ и др., съ своитѣ прониквания въ Цариградъ и въ много търговски центрове, помогнаха за събуждането на маситѣ. Тѣ бѣха закупвачи на нѣкои данъци, бегликъ, ошуръ; нѣкои отидоха на чужбина, (Букурещъ, Виена, Пеша), окопитиха се, видѣха какъ живѣли свободнитѣ хора. Тѣ донесоха въ отечеството си идеи за права, свобода и независимостъ. Тѣ можаха смѣло да ги култивиратъ, макаръ и неявно, бидейки покровителствувани отъ турскитѣ власти, даже отъ султана, отъ когото тѣ сполучваха да си изходатайствуватъ берати на „Европа тюджарларж“ — европейски търговци.

Съ подобни берати тѣ импонираха на мѣстнитѣ турски управници, аги, субаши, спахии. Българската „рая“ почна да се усеща въ възходъ. Така, че и икономическиятъ факторъ бѣше помогналъ, и доста силно, на просвѣтния, на моралния. И обратно. Както се знае, малко-много схолниятъ почва да се усеща и силенъ, почва да дири по-смѣло права, свобода и независимостъ . . .

Че стопанското издигане, охолността, търговията и свързаното съ нея забогатяване въ нѣкои градове и селища въ България сж помогнали немалко за правосъзнанието на народа има много доказателства. Между друго, тѣ се срѣщатъ и въ сведенията, които ни даватъ писателитѣ на ценнитѣ исторически издания за Сливенъ, Казанлъкъ, Калюферъ, Копривщица, Елена, Ловечъ, Габрово и др. въ които се вижда какъ мѣстнитѣ забогатѣли чорбаджии, първенци, търговци и еснафи сж се подвизавали не само въ своитѣ околности, но и далечъ, за да помогнатъ на онеправдани, обидени и тъпкани, Впрочемъ още първитѣ

наши публицисти обръщатъ на търговията, на стопанското повдигане, на еснафството, особено внимание, и свързватъ естествено културата съ економиката. „Български книжици“ посветяватъ въ всѣка книжка специаленъ дневникъ нареченъ „търговски“ и изтъкватъ благодеянията на търговията и индустрията за събуждането на народа. Раковски обръща внимание даже на „Установление параходовъ по Дунавъ и по черноморското крайбрежие“, като на единъ факторъ, който може да спомогне, за да добива народа „правда гражданска, държавна и църковна“.

* * *

Решителна роля въ българското правосъзнание изигра султанскиятъ Хатти-шерифъ отъ 1839 г. 3 ноемврий, прочетенъ въ Гюл-хането предъ представители на дипломатическото тѣло, шейхове, имами, патриарси, началници на вѣрските общини, първенци отъ еснафитѣ. Чрезъ този голѣмъ актъ, имащъ характеръ на една конституция, султанъ Абдулъ Меджидъ възгласяваше равенство за всички поданици, обещавааше благоденствие и еднакво покровителство на всички вѣри и народности, и подчертаваше, че се почватъ ерата на нови закони — Танзиматъ. Този Танзиматъ щѣше да има за целъ: 1. да обезпечи на всички поданици съвършенна безопасностъ за тѣхния животъ, честъ и имотъ; 2. да се разпредѣлятъ правилно и еднакво данъцитѣ; 3. да се извършва набора на войницитѣ по единъ правиленъ начинъ. Въ Хатти-шерифа се подчертаваше не въ една точка, че безъ закони въ държавата не може да има нито сила, нито богатство, нито благоденствие и спокойствие. Безъ закони и надлежно решение никой не може да се осъди; честта на всѣкиго е неприкосновена; имотътъ по най-свободенъ начинъ се разполага отъ стопанина и неговитѣ наследници; всички тѣзи привилегии се даватъ еднакво на всички поданици, безъ разлика на вѣрсизповѣдание и народностъ, каквито изисква, казва Хатти-шерифътъ, нашиятъ Свещенъ законъ.

Хатти-шерифътъ бѣше изпроводенъ по градове и села въ цѣлата Империя, за да бжде четенъ и разбранъ отъ всички и изпълняванъ отъ всички. За насъ, обаче, е важно да знаемъ какво бѣше отражението и влиянието на този Хатти-шерифъ върху току-що събуждащия себългар. народъ. Преди всичко нека се подчертае, че Гюлханскиятъ Хатти-шерифъ бѣше преведенъ на български много бърже, още същата година, и издаденъ въ Букурещъ отъ „любородни“ българи, за да се раздава въ даръ. Хатти-шерифътъ е напечатанъ въ типографията на Петра Поповичъ въ 1839 год. на 9 страници; той билъ напечатанъ и на таблици, за да може да се окачатъ по кафенета и обществени мѣста — метохи, еснафски лонжи, чер-

ковни настоятелства и др. и така, до колкото се може повече, да се популяризира неговото съдържание.

Този факт — печатането Хатти-шерифа въ Букурещъ — е характерен въ смисълъ, че свободнитѣ българи сж разбрали много ясно значението му за народното правосъзнание.

Въ Цариградъ още нѣмаше български вестникъ; той, се появява по-късно (1848 г.) Обаче Хатти-шерифътъ въ български преводъ вече е достояние въ ржцетѣ на български първенци, старей, еснафи, учители, духовни лица, и съ него въ ржка тѣ издигатъ гласъ и защищаватъ своитѣ права за равенство и предъ свѣтски и предъ духовни деспоти. Апостолитѣ на българското правосъзнание се насърдчиха, послужиха си съ Гюлханския Хатти-шерифъ като съ платформа, и напомняхъ високо, че самъ Султанътъ подъ клетва е издалъ този актъ, че българскиятъ народъ е вече равноправенъ и съ турци и съ гърци, че той има право на своя независима иерархия, на своя отдѣлна черкова, че никой не може да му запрещава да се учи на своя езикъ, да се моли Богу на него.

Въ Цариградъ българи: търговци, занаятчии и еснафлии, се осмѣляватъ явно да заявяватъ своитѣ права, да се оплакватъ не само отъ произволитѣ на гръцкитѣ владици, но и отъ беззаконията на нѣкои турски властници. Въ 1845 г. Иларионъ Макариополски и Неофитъ Хилендарски Бозвели, снабдени съ пълномощия отъ находящитѣ се въ Цариградъ еснафи, написали махзаръ, т. е. мемоаръ или изложение, за исканията на българитѣ, и го поднесли на компетентни държавни власти. Въ това изложение се разглеждатъ: 1. Отъ гдѣ произлазя патриаршеския дългъ, кому и защо сж дадени паритѣ; 2. иска се да се каже коя епархия колко дължи; 3. искатъ се български владици за българскитѣ епархии; 4. на владичитѣ да се плаща опредѣлена плата и за требитѣ да се знае що се дължи; 5. въ Синода на Патриаршията да има трима българи владици; 6. своитѣ владици българскиятъ народъ да си избира самичкъ въ епархитѣ си; 7 и, най-важно, и въ Цариградъ да се назначатъ четирма природни българи за представители на българския народъ, които да поднасятъ на Високата порта нуждитѣ и прошенията на народа безъ посредничеството на гърци.“

При това, двамата представители настояватъ да се отдѣли българския народъ отъ гърцкия, да се сдобиятъ българитѣ въ Цариградъ съ своя черква, да имъ се даде право да издаватъ свой вестникъ, който да служи за защита на правата имъ и за посрѣдникъ между народъ и правителство! Всѣка епархия да прати и да си има представителъ въ Цариградъ.

За насъ, въ днешно време, това сж твърде естествени и малки, дребни искания, но за онова време тѣ се смавтряха за грамадни, и страшно смутиха Патриархията: тя настоя предъ Високата Порта да се пратятъ на заточение въ Света Гора двамата борци — Иларионъ и Неофитъ Бозвели. Последниятъ загина тамъ въ затворъ и окови.

Въ 1849 г. цариградското българско население се ощастливи съ добиването на единъ скроменъ храмъ-черквица и съ метохъ въ мѣстността Фенеръ-Балатъ, недалечъ отъ гръцката Патриархия. Голѣма заслуга за сдобиването съ този храмъ има князь Стефанакки Богориди, който сполучи да добие разрешение отъ патриарха и даде своя кжца и дворъ за целта. Отъ тази година (1849) се почва една нова засилена борба за народно-черковни права. Метохътъ на Фенеръ послужи за свещено народно огнище, за храмъ и средище на народната борба на цѣла България. Цариградскитѣ българи — първенци, търговци, еснафлии, градинари, абаджии и др. намѣриха въ Фенеръ-Балатъ една мощна опора за народната разрастнала се въ цѣла България борба. Благословията и молитвитѣ на българската черкова на Фенеръ озаряваха, стопляха и насърчаваха всички вѣрующи българи.

* * *

И външни събития и влияния силно помогнаха за събуждането и правосъзнанието на българския народъ. Борбитѣ на сърбитѣ за политическа свобода имаха горещитѣ съчувствия на българитѣ, които дадоха своето съдействие за целта (1804—1815). Завѣрата за освобождението на гърцитѣ (1821—1827) сжщо така събуди, раздруса чувствата и копнежитѣ на българския народъ за политическа свобода. Гръцката завѣра бѣше не само популярна въ цѣла България, но българскиятъ народъ даде зарадъ нея голѣми жертви. Той не се съмнѣваше, че руско-турската война отъ 1829 г., която дойде да осигури свободата и независимостта на Сърбия, сжщо и на Гърция, че тази война ще го огрѣе и него, но това не можа да стане. Българскиятъ народъ не само че не бѣше зарадвавъ отъ гѣзи освободителни движения и отъ руско-турската война, но той бѣше озлочестенъ и даде голѣми жертви, а следъ войната голѣмъ брой бѣжанци и преселници, заплашени за своитѣ честь, животъ и имотъ, намѣриха спасение въ емиграция. На участници въ руско-турската война отъ 1829 г., както и на други българи-първенци бѣше казано, че тѣмъ остава да почакатъ: следующата руско-турска война ще бжде за освобождението на България. Тази следующа война бѣше Кримската — 1853—55 г. Но, тя се свърши злочестью за Русия, отъ която се отне даже онуй право, що бѣше спечеле-

но съ Кючукъ-кайнарджикския миръ 1774 г. — право да покровителствува православнитѣ християни въ Турция, право разширено съ договора въ Юнкяръ-скелеси 1833 г. Съединенитѣ флоти на Франция, Англия и Сардиния (Италия), станали съюзници на Турция, противъ Русия, побѣдиха. И следъ този злополученъ край на Кримската война, презъ мартъ 1856 г., когато засѣдаваше въ Парижъ конференцията на побѣдителитѣ, султанъ Абдулъ Меджидъ издаде и обнародва новъ Хатти-хумаюнъ (18 февр. 1856 г.) който идѣше все тѣй тържественно да потвърди и разшири правата, дадени чрезъ Гюлханския Хатти-шерифъ.

Това бѣше нова конституционна хартия, която обещаваше равноправие, свобода, зачитане на честь, имотъ и животъ на всички поданници на султана; злоупотрѣбленията се заплашваха съ наказания, създаваха се сждилища редовни за всички, и съвети, въ които имаше да взематъ участие и немюсюлмани, избрани безъ разлика на народност и вѣра; изтъкваше се уреждането на държавенъ бюджетъ, на банки и други кредитни учреждения; запретаваха се всѣкакви безъ сждъ наказания, допускаше се, въпреки старото шерийско право, отварянето и поправянето на черкови и пр. и пр.

Българското население посрѣщна не безразлично Хатти-хумаюна. То бѣше доста изневѣрено въ турскитѣ хубави обещания и реформи, на които изпълнението на дѣло се отлагаше и отлагаше. То, обаче, използва новия голѣмъ държавенъ актъ, за да засили още повече своитѣ справедливи домогвания за народно-черковни права, за отдѣляне отъ цариградската патриаршия, за учредяване на своя независима духовна иерархия и въобще за подобряване своята участъ.

Хатти-хумаюнътъ отъ 1856 г. се преведе на български и обнародва въ тогавашния български „Цариградски вестникъ“. Той се напечата по български въ хиляди екземпляри и се разпроводи въ градове и села. Той се тълкуваше като една истинска конституционна хартия за равноправие по всички линии — каквато бѣше формално — и сега съ нея се засилваше домогването за разрешение на българо-грѣцката разпра. И така, на първо, мѣсто, въ Цариградъ се засили българското представителство отъ разни краища на отечеството. Не бѣше се още върналъ отъ Парижъ великиятъ везиръ Али-паша, а цариградскитѣ българи подадоха на замѣстника му Кѣбрѣзлѣ-паша заявление за премахване досегашнитѣ неправди, що търпи българскиятъ народъ. Тѣ искаха своя, отдѣлна черкова.

Положението, обаче, не се измѣняше чувствително и следъ този султански Хатти-хумаюнъ. Наистина, единъ български владика вече служеше въ черкницата на Фенеръ-Балатъ. Основа се българска община, приеха се въ

медицинското и други висши училища българчета като студенти, въ Държавния съветъ и въ Съвета на народното просвъщение се приеха и нѣкои българи. Въ Дунавския вилаетъ (придунавска България) Митхадъ паша допусна нѣкои българи на служба и въ съветитѣ, основа се вестникъ „Дунавъ“, който се издаваше на двата езика — турски и български, и въ който се печатаха всички турски нови закони и разпоредби на турското правителство; основа се земледѣлска каса, за да се помогне на земледѣлското население. Обърна се известно внимание на пштица и съобщения.

*

Рано почватъ да услужватъ за целта на правосъзнанието и раннитѣ публицисти. При първото си появление тѣ почватъ съ особени подчертавания, било на българската старина, било на новия Гюлхански Хатти-шерифъ, който дава права и на който тѣ искатъ изпълнението. Костадинъ Фотиновъ, р. отъ Самоковъ, въ своето „Любословие“, уреждано и издавано въ Смирна, съ голѣми трудове (1842—1844 г.), дава мѣсто на исторически статии, а д-ръ Иванъ Богоровъ р. отъ Карлово (1818—1892 г.), първиятъ истински новъ публицистъ у насъ, въ своя „Български орелъ“ и „Известникъ“ (Липиска, 1844), по-късно въ Цариградъ въ „Цариградски вестникъ“ (1848), не се уморява да подчертава необходимостта отъ борба за събуждане и права на българския народъ. Д-ръ Иванъ Богоровъ е билъ една отъ онѣзи свѣтли фигури, още неоценени достатъчно, които сж мислили честно, работили неуморно и пожертвувателно, било като учители, било като публицисти и писатели. Той почва още като студентъ въ Одеса (1840—42), дето издава ликоветѣ на царъ Асеня и Шишмана, печата „Бълг. нар. пѣсни и пословици“ подчертава, че трѣбва и самъ започва да пише по български, а не по славяно-български, както сж правила нѣкои преди него, изъ „Първичка бълг. граматика“ и многозаслужилитѣ френско-български и българо-френски речници и пр. и пр. Съ свои книжки той обикаля по села и градове и лично буди правосъзнанието и родолюбието у съотечественици, връща се пакъ въ Цариградъ, става редакторъ на „Български книжици“ и цѣлъ животъ той борави съ обществени и политико-икономически въпроси. Следъ пштуванията си по България, той печата „Нѣколко дена разходка“ и се залавя за основаване на една съдружествена памучна фабрика въ Пловдивъ. Презъ цѣлия си животъ, впрочемъ, той е билъ неуморимъ будителъ и начинателъ на всевъзможни книжовни и стопански предприятия.

Александъръ Боюлу отъ Стара-Загора (1812—1892 г.), нарекълъ себе си „Екзархъ“ поема „Цариградски вестникъ“ отъ Богорова (1851). И той, още когато се е училъ въ Парижъ, издига гласа си и пише за прилагането на Гюлханския

Хатти-шерифъ отъ 1839 г. Въ този смисълъ той издава и една прокламация (1842 г.), а въ 1843 г. подава и единъ мемоаръ до Високата Порта и Великитѣ сили въ който иска прилагането на Гюлханския Хатти-шерифъ по отношение на българитѣ. Той е обичалъ да се титулува „Бей оглу — (вмѣсто Бююлу) т. е. княжески синъ, и си е далъ титлата „екзархъ“ на България, а отъ после се пишелъ Александъръ Екзархъ. Това не пречи да се признае неговата заслуга като будителъ на правосъзнание и защита на българскитѣ права, при все че нѣкои го обвиняватъ какво той, при редактирането на „Цариградски вестникъ“ се е поддалъ на влияние на Гръцката патриархия и е получавалъ отъ нея известна субсидия, за да не държи остъръ езикъ къмъ нея, както това е правилъ и Драганъ Цанковъ, прибѣгналъ пъкъ до унията и редакторъ на в. „България“. А. Екзархъ е придружавалъ и Бланки во време на пжтуването му въ България за анкета следъ Нишкото възстание (1851).

*

Реформената работа бѣше повече външна, показна, страна на положението. Въ сжщностъ оставаше много нѣщо да се желае, да се върши, да се преобразува и да се удовлетворяватъ известни искания. Още не се разрешаваше българския черковенъ въпросъ, който се сматряше отъ цѣлия български народъ за основно негово искание. Той бѣше осъта на неговия граждански и общественъ животъ. Борбата продължаваше.

Въ срѣдата на народа се появиха нови, млади и здрави творци и подвижници за българско правосъзнание. Тѣ продължаваха дѣлото на старитѣ онѣзи борци-юнаци, които, като не намѣрваха възможностъ да бждатъ удовлетворени въ права, отиваха въ Балкана. Младитѣ сили сега намѣрваха, че ще трѣбва по-напредъ да се добие културна свобода и независимостъ на България чрезъ учредяването на една независима българска черкова.

Творци на народно правосъзнание следъ голѣмитѣ за него подвижници Неофита Хилендарски Бозвели, Илариона Макариополски, се появяваха сега не малцина. Въ този редъ ние можемъ да поставимъ скромни, но много-полезни работници: първенци, еснафлии, търговци, монаси, учители, които не се страхуваха вече да се изправятъ предъ свѣтски и духовни властници, да защищаватъ онеправдани, да изтъкватъ произволитѣ на управници, да искатъ удовлетворение въ името на Гюлханския Хатти-шерифъ за равноправие, за пазенето на който актъ се е клелъ султанъ Абдулъ Меджидъ, а сжщо и въ името на по-новия Хатти-хумаюнъ. Тѣ извикватъ на помощъ Танзимата—новитѣ закони, които вече бѣха, отчасти макаръ, известни и съ които въ ржка тѣ не се бояха да издигнатъ колкото се може по-силенъ протестъ противъ своеволия и насилия.

Цариградският български печатъ въ лицето на своитѣ редактори почва една засилена борба противъ своеволия, насилия и злоупотребления не само на гръцкитѣ владци, но и на турскитѣ власти. „Български книжици“, на които редактори бѣха едно следъ друго Д. Ж. Мутевъ, Иванъ Богоровъ, Гаврилъ Кръстевичъ и Тодоръ Бурмовъ, печатаха статии, въ които се изтъкваха нѣкогашнитѣ права на българската самостоятелна черкова и следъ пропадането ни подъ турското владичество.

Още отъ първитѣ си броеве „Български книжици“ почватъ да печататъ исторически работи изъ миналото на българския народъ: Житието на Климента архиепископъ български, Последнитѣ страници на българската история, Синодикътъ на царя Бориса, Кратко изследване на българската древностъ отъ Гаврила Кръстевичъ и др. Това което обрѣща повече внимание е, че уредничеството на „Българскитѣ книжици“ открива тѣй наречената Съвременна лѣтопись“, която съдържа: политически дневникъ, търговски дневникъ, книжовенъ дневникъ, общъ дневникъ и промишленъ дневникъ. Въ тѣзи дневници се следи за живота, за законодателното движение, за реформитѣ, които трѣбваше да се правятъ следъ Хатти-хумаюна отъ 1856 г. Особено внимание се обрѣща на отношенията между Гръцката патриархия и Високата Порта и се изтъкватъ уставнитѣ наредби, които предстоеше да се гласуватъ и приематъ на Фенеръ отъ Синодъ и Народенъ съветъ. Тукъ се узнава за деятелността на Върховния съветъ на Танзимата и на Върховния съветъ при М-вото на народното просвещение, при което е на длъжностъ Константинъ Райновъ, членъ на Одринския и вилаетски съветъ и на Криминалното сѣдилище.

И свободниятъ задграниченъ печатъ дойде да принесе въ това отношение не малки услуги. Основателътъ на този печатъ, голѣмиятъ революционеръ С. (Г.) Раковски бѣше по-напредъ въ Цариградъ другаръ на Неофита Бозвели и Иларионъ Макариополски, съ които той водѣше еснафа въ борбата за народно-черковни правдини. Раковски въ Нови-садъ и Бѣлградъ посвети голѣма частъ отъ своитѣ исторически и публицистични трудове на народно-черковния въпросъ. Въ „Горски Пжтникъ“, въ „Нѣколко речи о Асеню Първому“, въ „Показалецъ“, той, екзалтиранъ родолюбецъ, дирѣше и сочеше законодателната и правна дейностъ на бѣлг. народъ още въ дълбоката старина. Въ фермани, султански берати, ирадета и др. турски документи той намѣрваше елементи за да изтъкне автономнитѣ права на победенитѣ бѣлгари, даваната макаръ и временна автономия на нѣкои градове, села, войнигани, търговци еснафлии. На борбата ни за народно-черковни права той посвети нѣколко брошури и статии, печатани въ „Дунавски Лебедъ“

(Букурещъ и Бѣлградъ). По-важни отъ тѣзи трудове бѣха: 1. Българскій за независимо имъ свещенство днесъ възбуденъ въпросъ и нѣхна народна чърква въ Цариградъ. (Бѣлградъ 1860), — 2. Български въроизповѣденъ въпросъ и фанариотитѣ и голѣмая мечтайна идея панеленизма. (Букурещъ 1864). — 3. Историческое право народовъ въ Европейска Турция. (Дун. Лебедъ).

Раковски първи изнесе предъ българския четець цѣла редица отъ съобщения, разсждения и догадки, които иматъ прѣко или косвено отношение съ историята на отечественото ни право. (За това вж. подробности въ моята студия „Раковски за правната ни история“ въ „Сборникъ на Бѣлг. Академия на наукитѣ“ кн. IX. 1908 год.). Като оставимъ настрана увлеченията, понѣкога даже фантазитѣ и заблужденията на ентузиаста-патриотъ, трѣбва да се подчертае, че той, като че съ нѣкакво вдѣхновение свихе посочи гдѣ трѣбва да се дирятъ източниците на българската история въобще и на българската правна история — въ частностъ. Той настоятелно посочваше турскитѣ архиви. Той обърна внимание и на обичайното ни право, на пѣсни и на пословици. Неговиятъ „Показалець“ извика унашето учителство особена любовь къмъ народната старина: обичаитѣ и преданията. Може да се каже, че Раковски е направилъ най-много отъ раннитѣ български писатели и публицисти за извикване на правосъзнанието и за разнасяне на правосъзнанието между интеллигентнитѣ срѣди.

Презъ цѣлъ животъ той дири срѣдства за да послужи на своя страстенъ стремежъ да зарне установена една правда за каквато той купнѣше изъ-дънъ душа. Тъкмо съ тази цель, за да обоснове правото за една независима духовна иерархия и за да докаже справедливостта на едно належащо „гражданско подобрене участъта на народа“, Раковски се обръща къмъ историческото право на България, както въобще и къмъ осветенитѣ права на човѣка, отъ които не бива да бжде лишенъ никой. Че имаме право на свободна българска черкова, той посочва миналото: Търновската и Охридската патриархии; че имаме право за подобра политическа участъ, той посочва на договоритѣ — капитулациитѣ, сключени между победители и победени.

По пѣята на борбата за правосъзнание и за право отидоха продължателитѣ на Раковски: Любенъ Каравеловъ, Христо Ботъвъ, Иванъ Касабовъ, Панталей Кисимовъ и др. отъ букурешкитѣ публицисти. Макаръ и запретени въ България, тѣхнитѣ огнени статии се четѣха, вестницитѣ имъ бидейки пренасяни и разнасяни тайно по всички кѣтове на българското отечество.

Появилитѣ се по-късно въ Цариградъ архимандритѣ

Григорий*), Марко Балабановъ, Христо Стояновъ, Петъръ Василевъ Оджаковъ и други, съ своитѣ статии не само будѣха правосъзнание, но и преподаваха правосъзнание въ своитѣ респективни вестници „Съветникъ“, „Македония“, „Право“ и „Напредъкъ“. Съ рискъ да бждатъ преследвани, заперани, заточавани, тѣ се подвизаваха доблестно и съвършено безкористно, пишеха статии, обръщаха внимание на правителството, обръщаха внимание на българското общество че трѣбва да бжде будно и никакъ да не се стрѣска отъ мжчнотии, които му се изправяха на пжтя за добиване права и свобода,

Мнозина сж се отнасяли съ пренебрежение къмъ в. „Дунавъ“, органъ на управлението на Дунавския вилаетъ. Между това, и този „Дунавъ“ игра една полезна роля за събуждане на народното правосъзнание. Като се получавахе задължително въ общинитѣ, въ него се четѣха политически известия (хроника) въ нашенско и отъ чужбина. За възстаническитѣ движения, напримѣръ, колко и известията да бѣха тенденциозни и невѣрни, четѣше се между редоветѣ и се усѣщаше коя е истината, ценѣха се подвизитѣ и мжченичествата на българскитѣ четници отъ четитѣ на Филипа Тотя, Хаджи Димитра и пр. Но не малко бѣше значението на „Дунавъ“ съ съобщенията на закони, правилници и наредби, които по длѣжностъ трѣбваше да се четатъ отъ кметове, писари, бирници и др. Много пжти тѣзи закони и правилници служеха въ ржцетѣ на поменатитѣ служители, за да ги противопоставятъ на нѣкои своеволни субаши и аги. По този начинъ „Дунавъ“, официаленъ органъ, бѣше едно оржие за общинска и въобще народна самозащита.

Ще се отдалеча твърде много, ако река да изброявамъ тука предъ васъ опасноститѣ, лишенията и мжкитѣ на тѣзи първи творци на българско правосъзнание и правосъзнание, къмъ които нека не забравя да помена, Петко Рачевъ Славейковъ, Драганъ Цанновъ, Иванъ Найденовъ, Свѣтославъ Миларовъ. Тѣ всички посетиха и не единъ пжтъ, затвора на турското заптие (полицията) зарадъ своитѣ статии, въ които се изгѣкваха неправдитѣ на турски властници и грѣцки владици.

Не мога въ всѣки случай, да пропусна, безъ да подчертая въ редицата на носителитѣ и проповѣдницитѣ на народно правосъзнание и защита на права — народнитѣ учители, които никакъ не се побояха да се турятъ на страната за правния редъ въ държавата. Тѣхниятъ патриархъ бѣше многозаслужилиятъ о. Неофитъ Рилски (отъ с. Банско, род. 1793, умрѣлъ 1881) авторъ на „Взаимноучителни таблици“, „Българска граматика“ и други учебници,

1) Доростоло-Червенски Григорий).

безкористенъ, идеаленъ ратникъ за духовна култура¹⁾, многодишенъ професоръ въ Халкин. богосл. училище, Тѣ четѣха въ читалища и кафенета всички вестници, излизали въ онова време, обръщаха внимание на даванитѣ реформи и обнародванитѣ нови закони, изтъкваха противоречията на законъ и животъ, пишеха прошения на онеправдани и съставяха дописки въ цариградскитѣ вестници, въ които изтъкваха неправдитѣ, злоупотрѣбленията корупцията на властниците. Излишно е да поменавамъ имена и на еснафлии и други първенци, особено въ Цариградъ, въ София, въ Самоковъ, Казанлъкъ и другаде, които при своето положение много пжти водѣха борба за защита на онеправдания.

* * *

Танзиматътъ се прояви въ редица нови закони въ Османската империя:

1. Търговски законъ (1849 г.):
2. Османски наказателенъ законъ (1857 г.)
3. Законъ за заемитѣ (1858 г.)
4. Законъ за вилаетитѣ (1864—65)
5. Законъ за сждоустройството, и
6. Граждански законъ (Меджелето — 1869—1876).

Въ тѣзи епоха радѣтели за разпространение на правосъзнание и правознание въ българскитѣ срѣди се появиха и нѣколко познавачи на турския езикъ, които се заловиха съ преводъ на по-важнитѣ турски закони. На Стоила Поповъ и на Ивана Чоралчиевъ отъ Русе, рееактори на в. „Дунавъ“ ние дължимъ превода и разпространението на Турския наказателенъ законъ и на Търговския законъ.

Особено, обаче, ценна и голѣма е заслугата на Христо Арнаудовъ, който се залови съ превода и съ издаването на едно „Пълно събрание на държавнитѣ закони въ Османската Империя“. Това издание въ три, отпосле въ четири тома, се разпространи не въ много екземпляри, но повсемѣстно. Мнозина въ Цариградъ и въ цѣла България не само четѣха, но и учеха тѣзи важни законодателни наредби, които даваха основа да се защищаватъ българскитѣ права и интереси по възможностъ насѣкжде дето ставаше нужда. Български старей, участници въ общинскитѣ съвети — градски и селски — се обучаваха, между друго, на тѣзи закони, и особено на вилаетскитѣ, разпращани отъ централното

¹⁾ Вж. за него, за неговия образцовъ животъ и литературна деятелност — книгата на † Лука Ив. Доросиевъ: „Неофитъ Рилски патриархъ на българскитѣ книжовници и педагози“, по случай 50 годишнината отъ смъртта му. Материали за изучаване учебното дѣло въ България, кн. IX. Прибавка къмъ спис. „Училищенъ прегледъ“, 1932, стр. 21.

областно управление. Благодарение на тѣзи закони, нѣкжде се появиха любители адвокати, които се заловиха да защитаватъ споредъ силитѣ си онеправданитѣ предъ турскитѣ мехкемета (сждилица). Изданието на Христо Арнаудовъ послужи нѣщо като единъ практически курсъ за приготвяне на хора достойни да станатъ практически сжди, адвокати управници и общественици*).

И следъ всичко това, не трѣбва никакъ да се чудимъ дето руското окупационно управление следъ освободителната война намѣри изъ българскитѣ среди хора достойни за разнитѣ обществени и държавни служби. За руситѣ това бѣше приятна изненада, но за насъ, това се обясняваше съ деятелността на творцитѣ на българското правосъзнание и правознание.

Усилията на българския народъ въ неговата борба за самостоятелна черкова и народни права се увѣнчаха съ спо-

1) Въ своето предисловие къмъ „Пълното събрание на Държ. закони“ Хр. С. Арнаудовъ (Цариградъ, 1881) обяснява какви сж били неговитѣ цели, за да се залови за една тежка, мжчна и сложна работа: преводътъ отъ турски на действующето въ Държавата право. Като изтъква, че законитѣ, обнародвани по турски, не сж достъпни за народа и, следов. не могатъ да се използватъ, той казва буквално: „Ако, следователно, пренебрежимъ и особенитѣ събрания, чрезъ които можемъ да просвѣтимъ народа въ неговитѣ правдини и обязанности, тогази не показваме ли непростителна безпечностъ къмъ гражданския си и общественъ напредкъ и дългоденствие? И най-вече ние, които се имаме за най-многочисленитѣ между другитѣ християнски народности въ Европ. Турция? Пагубно е заблуждение да мислимъ за непотрѣбно изучението на действующитѣ държ. закони, не защото безъ него не е възможно само да се поправятъ сжществуващитѣ злини и да се подтика напредкътъ на гражданското дѣло, но още и истинната лична свобода да придобиемъ е невъзможно, като оставиме въ неизвестностъ за нашитѣ лични правдини и обязанности срещу Императорското правителство.

„Отъ образуването на вилаятитѣ въ нашето отечество, сега почти въ всичкитѣ административни и сждебни Съвети заседаватъ като членове по нѣколко лица наши единородци, но да си кажемъ правата, че на прѣсти ще прочетемъ онѣзи, които иматъ познание отъ действующитѣ Царски Закони, и могатъ до една степенъ, съобразно съ тѣхъ, да изпълнятъ съзнателно своитѣ обязанности, да защитятъ праведния и да осждятъ несправедния; сичкитѣ други нищо не познаватъ, защото Законитѣ не сж на езика, който тѣ познаватъ, и приспособяватъ ги тѣй както имъ прилегне, или оставятъ сждбата висяща доде сама се разреши. По тозъ ходъ на рабо-

лука въ 1870 г. когато султанъ Абдулъ Азисъ издаде фирманъ, 28 февр., уреждащъ българската екзархия. Както се знае, въ този фирманъ се потвърждаватъ черковнитѣ, народнитѣ и даже обществено-политическитѣ права на българския народъ. Българската народна черкова имаше обезпечено своето устройство, и въ състава на Българската екзархия влязяха епархии и мѣста, които обсъгаха почти цѣлия български етнографски елементъ. Чл. 10 отъ фирмана даде право, като помена изрично елархиитѣ, отъ цѣла северна и южна България, още Велеска, Нишка, Пиротска, Силистренска, а за непоменатитѣ да се направи плебисцитъ за желающитѣ да се присъединятъ къмъ Българската екзархия, като български епархии. И този плебисцитъ, както се знае, установи българщината на Охридска, Битолска, Скопска, Дебърска, Драмска, Неврокопска, Одринска и отчасти Солунска епархии.

И въ победоносната борба за народо-черковна иерархия българскиятъ народъ бѣше воденъ отъ сжщитѣ тѣзи творци и апостоли на правосъзнание и правознание, които не се умориха и следъ разрешаването на черковния въпросъ да носятъ високо знамето на правото и правосъзнанието. Нѣкои отъ тѣхъ ммаха утѣхата да видятъ своето тържество, следъ освобождението на България, когато се появиа, сѣкашъ нарочно готвени мирови сждии, членове на окръжни и апелативни сждилища, даже на върховния Касац. сждъ. избрани изъ срѣдата на практически правници, ученици на поменатитѣ тѣхни предходници и учители.

По тозъ начинъ голѣми и малки, известни и неизвестни борци и творци на право доказаха, че България бѣше и въ културно отношение достойна за самоуправлението, за свободата и независимостта, която се извоюва за нея отъ руски и отъ нейни синове.

титѣ, колко хорица си изгубватъ времето да тичатъ по сждилищата, колко са опропаствяватъ — освенъ туй и колко сждии попадатъ волею и неволею, подъ тежки порицания и хули, още и колко правителственитѣ заповѣди не са изпълняватъ съобразно съ Закона и съ желанието на Н. И. В. Султана!

„Человѣкъ, тжжителъ или тжжимъ, сждия или изпълнителъ на Правителственитѣ заповѣди, какъ ще може да изпълни своитѣ обязанности, и какъ законитѣ ще сполучатъ своето предназначение, когато само чувами че има Законъ, а не го виждами? Какъ ще можемъ да защитимъ личнитѣ си правдини, личната си свобода, честь и имотъ; какъ ще познавами нашитѣ обязанности къмъ Императорското Правителство, когато ние не знаемъ какви сж тѣ?“